

ben (*Bibliotheca Schmeizeliana...*). Halála után fiatal honfitársa, M. G. Agnethler a hagyaték gondozójaként elkészítette a teljes anyag katalógusát is. Maguknak a köteteknek a sorsáról világosan körvonalazható ismeretek egyelőre nincsenek. Kerültek Magyarországra, Erdélybe is belőlük. A kutatás ez irányban is folytatódik Martin Schmeizel munkásságáról halála 250. évfordulóján erdélyi szász vonzaskörben sokoldalúan megemlékeztek. Hazai ismertsége ezzel szemben hagy némi kívánnivalót maga után.

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Nemzeti emlékezés – sajátosságok centrumban és periférián (Poroszország: Berlin, Königsberg, Memel/Klaipėda, 1871–1918)

Safronovas, Vasilijus: Funktionale Ähnlichkeiten und Unterschiede der Erinnerungskulturen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Städten an der Peripherie und im Zentrum. = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 63. Jg. 2014, 2. no. 214–248. p.

A balti régió viszonyait és történeti örökségét kutató fiatal litván történész a volt kelet-porosz régióval teljes Poroszország hagyománykultuszát vizsgálja Berlinton Königsbergen át a világháborút követően Litvániának átengedett Memel-vidékig, a térség történetének zárószakában (1871–1918). E szakaszban a német nemzeti egységet kiharcoló porosz állam az egyesült birodalmi Németország erőközpontjaként is annak része, maga Berlin is immár az új Német Birodalom székhelye volt. A 18–19. századi, nagy hatalmi állású Porosz Királyságról beszélünk, amely a Német Lovagrend középkori örökségét folytató balti Porosz Hercegség és a Brandenburgi Választófejedelemség egyesítésével 1701-ben jött létre, és uralkodó dinasztiája (Hohenzollernek) a német egység megszületése pillanatában felvette a császári címet. A tárgyalt időszak során a porosz előzmény részint átsugározza önnön szűkebb történeti örökségét az egyesült Németország egészére, részint adaptálja a többi országrészét. (A tanulmány ezt nem fejti ki; ez a folyamat egy más irányú elemzés tárgya). Az össznémet egybeolvadás legkézzelfoghatóbb jele talán a Schiller-kultusz átvétele Königsberggel bezárólag, ahol a

„weimari klasszikus” 1905-ben kap szobrot. A területi örökségen belül „vezér-elbeszélés” (master narrative) gyanánt mégis a porosz hagyomány kerül a történeti emlékezet súlypontjába, ennek egyesült-német folytatódásával egyetemben.

Városi szintéren vagyunk, ahol az emlékművekben megtestesülő modern kori emlékezet koncentráltan lecsapódik a politikai és közéleti intézmények és nem utolsósorban a városi csoportok gondoskodásából. (A kérdéskör aktuális szakirodalmából idézzük Moritz Csáky munkáját: *Das Gedächtnis der Städte*, 2010.) Nagyobb kiterjedésű szuverenitásokban, mint amilyen Poroszország volt már önmagában, az örökség térpontok szerinti terítettsége és megoszlása a városhálózat centrum, periféria szerinti és egyúttal tartományi szintű hierarchiáján belül aligha elhanyagolható tényező. E hálózatban a hagyománytudat tartalma nem feltétlenül vagy nem csak a centrumokból sugárzik át más térpontokra, hanem adott esetben ezeknek is megvan a maguk helyi, regionális hagyománya. Ilyen „hálóra” talál az itt ismertetett tanulmány a Nyugat-Poroszországban fekvő Berlin mint porosz (egyszersmind birodalmi német) főváros, illetve Königsberg mint kelet-poroszországi székhely (Kalinyingrád néven 1945-től: Szovjetunió) és Memel (litván nevén Klaipėda), a kelet-porosz régió északi csücskében elhelyezkedő Memel-vidék kisváros méretű centruma – Königsberghez viszonyítva alcentrum, Berlinből nézve jó ezer kilométernyire fekvő periféria.

*

Az eltérő hierarchiaszinteket képviselő három város emlékmű-történetének párhuzamos, azaz összehasonlító elemzésében helyet kap az emlékezet politizáltságának, illetve autonóm társadalmi függetlenségének kérdése is. A politizált változatnak nyilvánvalóan a „porosz” vezér-elbeszélés felel meg a balti gyökerek „Borussia”-szimbolikájától a porosz háborús győzelmek vagy vereségek, politikai sikerek felelevenítésén át a dinasztikus reprezentációig (küldetés, hatalmi szerepkör, nemzeti helytállás, népgyámolítás). Berlinben a már meglevők (Nagy Frigyes, 1740–1786) mellé 1871–1912 között emlékművet (szobrot vagy emléktemplomot, esetleg ezt is és azt is) kap többek között III. Frigyes Vilmos (király, 1797–1840, a Napóleonnal szemben elszenvedett megalázó

vereségek, majd a felszabadító háború és a nagy reformok időszakával), IV. Frigyes Vilmos (király, 1840–1858), I. Vilmos (király, 1858–1888, császár 1871-től), a tragikus sorsú III. Frigyes császár (1888, rövid uralkodása előtt kiváló hadvezér, műveltségigényével kitért trónörökös), majd, mintegy mulasztást pótolva, I. Frigyes Vilmos király is (1713–1740), továbbá K. A. Hardenberg herceg, diplomata és külügyminiszter (napóleoni idők), Bismarck birodalmi kancellár és mások; a város reprezentatív pontjain felállításra kerül a porosz dicsőség Diadaloszlopa, a Diadal Fasor összességében a Hohenzollernek szoborsorával. Königsberg I. Vilmos császárnak, a napóleoni háborúk végi haditetteivel éppen a közvetlen a térséghez kötődő Yorck von Wartenburg tábornagnak, Bismarck kancellárnak emel szobrot, III. Frigyesnek emléktemplomot szentel, és különös sietséggel – Berlint megelőzve – emlékművet a nép körében annyira kedvelt Lujza királynénak, III. Frigyes Vilmos hitvesének is (1874; Berlin: 1880), sőt, a királyné később emléktemplomot is kap. Az eszközeiben szerényebb Memel városa I. Vilmos-emlékműve mellett főképp emlékoszlopot szentel, emlékfát ültet a dinasztia egyik-másik tagja emlékezetére. Lujza királyné, aki a királlyal 1807-ben Napóleon elől idáig menekült, emléktáblát, majd emléktölgyet is kap. Reprezentatív Borussia-emlékművet (1907, „nemzeti emlékmű” igényével) egyedül Memel állít az egész korszakban. A politikumot, illetve az emlékezés felülről elrendelt/elvárt, kvázi társadalmilag „kötelező” érvényét kifejezi a hivatali nagyságok, sőt, akár az uralkodó megjelenése az avatások alkalmával. A „bevett” kultusz része az emlékművekkel és emlékhelyekkel megtisztelt jeles nagyságok éves születésnapjára vagy kerek évfordulós (esetleg szintúgy az uralkodó személyes jelenlétével is megtisztelt) ünnepélyeinek ritualizáltsága.

A köztudat patriotizmusából vagy az uralkodó és az uralkodóház iránti őszinte alattvalói elkötelezettségből fakadó társadalmi öntevékenység aktivitása (helyi közületek, egyletek, szakmai, üzleti körök, magánszemélyek) sem marad el, főképp vidéki dimenzióban, ahová Memel is köthető. Ilyen, „alulról jövő” kezdeményezés folyamánya az 1905-ös königsbergi Schiller-emlékmű a költő halálának kétszáz éves évfordulójára, vagy Memel Simon Dach-emlékműve a „Tharai Annácska” című örökbecsű költemény helyi születésű, felnőve Königs-

bergben működő költője tiszteletére (1909, halála 250. évfordulóján). Ez a „différence” érvényesül különösen a háborús áldozatok, az elesett katonák tiszteletére emelt helyi emlékművekkel és emlékhelyekkel kapcsolatban (főként a német eggyé válást előkészítő porosz-francia háború hagyománykörében), melyek egy-egy központi háborús emlékműtől eltekintve (mint 1876-ból Berlin-Friedrichshain monumentális építménye), aktív csapategységek, veterán-egyletek, közületek, egyházközségek elhatározásából születnek, és a helyi közösség belülről fakadó, az évfordulókhoz vagy a halottak napjához kapcsolódó emlékezetét hordozzák. A porosz és össznémet emlékezési hagyomány éppen a háborús emlékezet tengelyén forr egybe legkésőbb az I. világháború elesett millióiért érzett nemzeti gyásszal. Ezt látjuk az itt vizsgált régiókkal összefüggésben is, ha a vizsgálódás időhatárát 1918 után akár csak néhány évvel kitoljuk. Az orosz front közvetlen közelben lezajlott harci eseményeinek vonzásában már 1919-ben megnyitották Memel katonai temetőjét. Helyi és országos német közadakozásból készült az első döntő, 1914-es német-orosz katonai összecsapás emlékére Königsberg közelében a „tannenbergi csata” reprezentatív, össznemzeti kisugárzású emlékműve (1924/27), közel ahhoz a ponthoz, ahol 1410-ben a Német Lovagrend is a maga tannenbergi csatáját vívta, melynek során történetesen elvérzett, de ezzel nyitott utat a szekularizált Porosz Hercegség számára.

Az 1900-as évek elejétől látványosan megerősödő szociáldemokrácia poroszellenességével létrejött a császári hatalom, az újraeledő militarizmus és a feudális örökség politikai ellenzéke, amely szembeszegült a „reakciós” hivatalosság emlékezetpolitikájával is. A königsbergi sajtóban, sajtópert is felvállalva, annak idején például hevesen támadták a Borussia-emlékművet. A politikai baloldal eleve a maga „nemzetközi” munkásörökségével próbált betörni a közéletbe (május 1. stb.) Esetenként, művelődési szemhatáron, ugyanakkor együttműködésre is sor került konzervatívokkal. A „porosz” emlékezet balti regionális vonatkozásai körében egyúttal a kisebbségi porosz-litván népesség fokozatos öntudatra ébredése eredményezett kihívásokat – főképp Memelben – az emlékezet porosz-német vezérszólama ellen (mint a „Sandora-egylet” litván néprajzi múzeum alapítását övező ellentétek esetében), de a közeledés jelei is tapasztalhatók voltak. A Kelet-Poroszországról 1920-ban

leválasztott, Antant-felügyelet alá helyezett, majd (bizonyos autonóm jogokkal) 1923-ban Litvánia által bekebelezett Memel-vidék bizonytalan helyi viszonyai között szükségképp újra kellett rendezni az etnikai kapcsolatokat. A változás elsődleges forogatópontját ismét a közös háborús veszteségek emlékezete jelentette.

A tanulmány német szövege fordítás litvánból. A szerző kapcsolódó kötetműve német kiadásban: *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėdia im 20. Jahrhundert* (előkészületben; litvánul: 2011).

Komáromi Sándor

Fehér folt az emlékezésben: Ukrajna és a holokauszt

Grzegorz Rossolinski-Liebe: Erinnerungslücke Holocaust. Die ukrainische Diaspora und der Genozid an den Juden. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 62. Vol. 2014. 3. No. 397–430. p.

Ukrajna mai területén (a korábban Lengyelországhoz tartozó, a Molotov-Ribbentrop paktum alapján szovjet megszállás alá került Kelet-Galíciával együtt) a Szovjetunió elleni német támadást megelőzően mintegy 2,7 millió zsidó állampolgár volt honos. Ebből a német megszállás időszakában – 1941 nyara és 1944 ősze között – jó másfél millióan váltak a népiirtás áldozatává. Körülbelül 900 ezren tartottak a visszavonuló szovjetekkel, elrejtözve mintegy százezren élhették túl a veszélyeket. Az ukrainai holokauszt esetében kiemelendő: a népiirtás zömmel helyi cselekmények keretében zajlott, maga a gettósítás sem vált teljeskörűvé, megsemmisítő tábor gyanánt pedig egyedül a Lublin közeli Belzec szolgált, ahová Galíciából deportáltak 200 ezer zsidót. A fő elkövetők a német fegyveres egységek mellett, illetve ezekkel együttműködve azok az ukrán nacionalista erők voltak, melyek a szovjet impérium elleni küzdelem jegyében a német megszállókkal kollaboráltak, és a zsidók mellett a lengyel etnikum is a célkeresztjükbe került. „Öntevékeny” csoportok emellett mind falun, mind pedig nagyobb városokban kikerültek a civil lakosság sorai-